

Miroslav Stiplovšek

PROPAD SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE IN RAZVOJ NOVIH INDUSTRIJSKIH PANOG NA DOMŽALSKEM OBMOČJU 1918–1941

Le redka območja Slovenije so v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno doživela tako velike gospodarske in tudi socialne spremembe kot zahodni del sedanje domžalske občine. Anton Melik je v geografskem opisu Slovenije poudaril: »Nikjer v Ljubljanski kotlini se ni industrija izven starih urbanskih naselij tako krepko naselila kot v Bistriški dolini« med Kamnikom in Domžalami.¹ Na močno industrializacijo domžalskega in kamniškega območja je po njegovih ugotovitvah vplivalo več dejavnikov: »Silno mnogo« je k njej pripomogla velika vodna moč Kamniške Bistrice, dalje ugodna prometna lega, posebej železniška povezava z Ljubljano, privlačnosti obrtnih središč Domžal in Kamnika ter gosta obljudenost, ki je nudila poceni delovno silo. Hkrati je dodal, da je na rast industrijskih obratov med Kamnikom in Domžalami le v skromni meri vplival eden običajnih temeljnih dejavnikov – domače surovine.² Ugotovil je, da so »v moderni dobi« na pomembnem prometnem stičišču najbolj stopile v ospredje Domžale, ki se poprej niso odlikovale kot pomembno naselje. Poleg tega, da »so postale glavni kraj v področju moderne industrializacije, ki se je razvila odtod do Kamnika« so se uveljavile tudi kot obrtno in trgovsko središče.³

Te ugotovitve o razmahu industrializacije na domžalskem in kamniškem območju naj dopolnimo še s poudarkom v razpravi o razmestitvi industrije v Sloveniji konec tridesetih let, da je bila tedaj hrbtenica slovenske industrije locirana ob »južni«, gorenjski in kamniški železnici. Ob zadnjih dveh je bilo osredotočenih 20,1% vseh obratov ali 27,3% vseh delavcev na Slovenskem.⁴

Če uvodoma poskušamo značaj industrije na domžalskem območju opredeliti glede na tri temeljne dejavnike, ki so vplivali na lokalizacijo industrije, t.j. prirodne pogoje (surovine, pogonska sila), delovni trg in konzumni trg,⁵ potem moramo ugotoviti, da gre predvsem za tovarniške obrate, vezane na obilico delovne sile; od prirodnih pogojev je bila pomembna vodna pogonska sila, ugodne železniške in cestne povezave pa so omogočale dovoz surovin in razpošiljanje izdelkov na tržišča. Domače surovine so delno uporabljali le obrati slamnikarske, gradbene in kemične industrije. Ob tem naj poudarimo, da je bilo na domžalskem območju konec prve svetovne vojne dovolj tudi takšne delovne sile, ki je imela že izkušnje v industrijski in obrtni proizvodnji. Proces industrializacije se je začel že v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja, ko so v Domžalah začeli s tovarniško proizvodnjo slamnikov, prva svetovna vojna in propad avstroogrske monarhije pa sta povzročila konec razmaha slamnikarske industrije. Za industrijski razvoj domžalskega območja med vojnoma je nato značilno, da so ob propadanju slamnikarskih tovarn nastajali obrati novih industrijskih panog.

Rast slamnikarske industrije do leta 1914

Domžale in tudi sosednji Mengeš sta bila v desetletjih pred prvo svetovno vojno evropsko znani središči slamnikarske industrije, ki se je razmahnila na tradiciji domače obrti iz 18. stoletja. Tedaj se je pletenje kit in šivanje slamnikov na domu razširilo zlasti na ihanskem, dra-

¹ Anton Melik, Slovenija. II. Opis slovenskih pokrajin, 3. zvezek Posavska Slovenija, Ljubljana 1959, str. 132.

² Prav tam, str. 133.

³ Prav tam, str. 141; Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 177 (cit. Krajevni leksikon); Marjanca Klobčar, Občina Domžale, Ljubljana 1989 (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje), str. 67–78, 80–83.

⁴ Mirko Novak, Razmestitev industrije v Sloveniji, Geografski vestnik XV. 1939, št. 1–4, str. 92.

⁵ Prav tam, str. 70.

gomeljskem, domžalskem in mengeškem območju, v Moravski dolini in Črnem grabnu ter postopoma zajelo polovico kmečkega prebivalstva (okoli 12.000 ljudi) in jim v zimskih mesecih nudilo dodaten zaslužek. Sredi 19. stoletja so se z izdelavo slamnikov začeli ukvarjati tudi slovenski obrtniki, od katerih so nekateri postali tudi manjši tovarnarji s strojno proizvodnjo. Prvi je leta 1857 v Stobu, današnjem domžalskem naselju, sezidal manjšo slamnikarsko tovarno Janez Markužič. Istega leta je tudi Tirolec Pavel Mellitzer zgradil v Študi, prav tako domžalskem naselju, manjši tovarniški obrat. Tirolci iz doline Deferegggen so začeli prihajati na domžalsko območje že okoli leta 1840 kot kupci slamnikov, ki so jih nato preprodajali kot krošnjariji. Prelomnico v razvoju slamnikarstva pa pomeni prihod tirolskih podjetnikov leta 1866, ko so po avstrijski izgubi Benečije prenesli tovarniško izdelavo slamnikov v Domžale. Začeli so graditi tovarne in jih opremljati s stroji.

Glavna družabnika prve tovarne Peter Ladstätter in Jakob Oberwalder sta kmalu osnovala samostojni podjetji. Prvi je povečal prvotno tovarniško zgradbo, J. Oberwalder pa je leta 1870 zgradil novo tovarno, v kateri se je kot edini do današnjih dni ohranila v skromnem obsegu tudi izdelava slamnikov. Leto poprej so zgradili novo tovarno bratje Kurzthaler, leta 1874 družabnika Mellitzer in Kleinlercher, leta 1882 pa so zadnjo večjo slamnikarsko tovarno zgradili bratje Oberwalder. V prvi polovici sedemdesetih let je podjetje Stemberger–Mellitzer zgradilo veliko tovarno tudi v Mengšu.⁶ Toda še do začetka osemdesetih let so v domači obrti in slovenski obrtniki izdelali več slamnikov kot tovarne tirolskih podjetnikov. Ti so prevzeli končno oblikovanje slamnikov iz domače obrti in njihovo prodajo ter tako pobrali večji del izkupička. Z njim so modernizirali svoje obrate. Že leta 1875 je proizvodnja slamnikov dosegla 1,167.000 kosov.⁷ Leta 1880 je bilo v Domžalah šest slamnikarskih tovarn z okoli 400 zaposlenimi,⁸ v Mengšu ena, do leta 1902 pa je število tovarniških in večjih obrtnih obratov naraslo na 25.⁹

Število zaposlenih v domžalskih obratih je bilo do tisoč delavk in delavcev,¹⁰ v Mengšu pa je bilo v edini večji tovarni do 160 zaposlenih.¹¹ Še v začetku 20. stoletja se je s slamnikarsko domačo obrtjo ukvarjalo okoli 6000 ljudi,¹² ki so zlasti s pletenjem kit ustvarjali polizdelke za tovarniško in obrtno izdelavo slamnikov. V Domžalah je organiziralo pletenje kit Kitarsko društvo, ki je kmalu po ustanovitvi leta 1910 štel 694 članov. V Mengšu je pomembno delo pri povezovanju in organiziranju slovenskih pletilcev kit in izdelovalcev slamnikov opravila Slamnikarska zadruga, ki je od leta 1907 poslovala v nekdanji podružnici Ladstätterjeve tovarne.¹³ Medtem ko so tirolski podjetniki s svojim kapitalom, ki so ga povečevali tudi s skromnim plačevanjem slovenskega delavstva in polizdelkov, uspelo osnovati še 12 podružnic v nekaterih pomembnih evropskih mestih, za kratko dobo tudi v New Yorku, pa slovenski obrtniki oziroma mali tovarnarji zaradi skromnih dohodkov niso mogli ustrezno modernizirati svojih obratov in jih povečevati. Večina je imela le okoli deset zaposlenih, le nekaj tudi okoli dvajset.¹⁴

Slamnikarska industrija na domžalskem območju, za katero je bila temelj v domači obrti dobro usposobljena delovna sila, v začetku pa tudi surovine, je kasneje v želji za izboljšanje

⁶ O razvoju slamnikarske domače obrti in industrije je že bogata literatura. Navedemo naj le: knjigi župnika Franca Bernika, *Zgodovina fare Domžale* (1923, 1939); razpravi Vlada Valenčiča, *Prebivalstvo kamniškega področja skozi tri stoletja in O slamnikarski domači obrti*, Kamniški zbornik 1958 in 1959; razpravo Katice Kobe-Arzenšek, *Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih*, Zbornik občine Domžale, 1979; članek Alfonza Mihelčiča, *Gospodarski oris, 800 let Mengša, 1954 ter članka v Občinskem poročevalcu M. Stiplovška, Razvoj slamnikarske industrije, posebno številka, 20. 7. 1966 in Toneta Ravnikarja, Kronika domžalskega slamnikarstva, poseb. št. in št. 8, 20. 7. in 15. 10. 1970*. Po oddaji rokopisa v tisk je izšla kronika Staneta Stražarja Mengeš in Trzin skozi čas, v kateri so v poglavju »Razvoj gospodarstva« orisi razvoja slamnikarskih ter drugih industrijskih in obrtnih obratov v Mengšu (str. 568–594).

⁷ Kobe, n.d., str. 106.

⁸ Valenčič, *Prebivalstvo*, str. 65.

⁹ Gradivo za statistiko trgovine, obrti in industrije v Sloveniji, Ljubljana 1929, str. 14–15.

¹⁰ Bernik, (1939), str. 24.

¹¹ Mihelčič, n.d., str. 77.

¹² Janko Jovan, *Domači obrti na Kranjskem. Slamnikarstvo, Dom in svet* 1903, str. 541.

¹³ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), zadrugi register v fondu Okrožnega kot Gospodarskega sodišča Ljubljana, št. 88, L II 152 in L II 139; Kobe, n.d. str. 104–106; Bernik, (1923), str. 213–216.

¹⁴ M. Stiplovšek, *Krščanskosocialne strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989*, str. 138–139.

kakovosti začela kite tudi uvažati, celo iz Kitajske in Japonske.¹⁵ Za dovoz surovin in prevoz slamnikov na tržišča je bila pomembna zgraditev kamniške lokalne železnice januarja 1891, ki so jo finančno podprli tudi posamezni slamnikarski tovarnarji.¹⁶ Dejstvo, da je bila železniška proga od Trzina proti Kamniku speljana čez Domžale in ne po bližji trasi čez Mengeš, je negativno vplivalo na industrijski razvoj tega dotlej največjega kraja (od leta 1867 trg) v tedanjem brdskem sodnem okraju.

Vpliv slamnikarske industrije na rast Domžal naj ilustriramo s podatkom, da je število prebivalcev v obdobju od 1869 do 1900 naraslo od 1061 na 1903, v Mengšu pa v istem času le od 1343 na 1454.¹⁷ K temu naj dodamo, da je leta 1908 živelo v ZDA že 196 oseb iz Domžal, predvsem delavcev in delavk, ki so se zaposlili v tamkajšnjih slamnikarskih tovarnah. V naslednjem poldrugem desetletju se je število domžalskih izseljencev in njihovih družinskih članov podvojilo.¹⁸ Domžale so v tem obdobju delno spremenile tudi narodnostno sestavo. Poleg podjetnikov in trgovcev so s Tirolske prihajali tudi drugi vodstveni delavci v slamnikarski industriji. Do leta 1910 je prišlo v kamniški okraj, predvsem v Domžale, že 276 oseb z domovinsko pravico na Tirolskem.¹⁹ Domžale so z gradnjo tovarn in večjih stanovanjskih hiš spreminjale tudi zunanjo podobo. Razvoj slamnikarske industrije pa je zlasti pomembno vplival na socialnem področju. Delo v slamnikarskih tovarnah je bilo sezonsko, trajalo je od jeseni do pomladi. V poletnih mesecih je slamnikarsko delavstvo lahko opravljalo kmečka dela, precej delavcev pa se je zaposlilo zlasti v gradbeni obrti. Sezonski značaj dela je dopuščal, da so zaposleni še naprej obdelovali zemljo, in omogočal razvoj polproletariata, s kombinacijo sezonskih zaposlitev slamnikarski industriji in različnih obrteh pa je začelo nastajati tudi pravo delavstvo.²⁰

Propad slamnikarske industrije

Z začetkom prve svetovne vojne se je končalo obdobje razcveta slamnikarske industrije. V vojnem času se je trg za prodajo slamnikov zelo skrčil in tovarne so morale obratovanje zelo omejiti ali ga celo popolnoma ustaviti. V sezoni 1917/18 so delno obratovalle samo štiri tovarne. Najstarejša Ladstätterjeva tovarna je po stavki sklenila sezono le z okoli 80 zaposlenimi.²¹ Upad proizvodnje ilustrira tudi podatek, da je šest večjih slamnikarskih obrtnikov v Domžalah in Slamnikarska zadruga v Mengšu izdelalo pred vojno 567.000 slamnikov, med prvo svetovno vojno pa le še 131.000.²²

Nastanek jugoslovanske države je pomenil za slamnikarsko industrijo začetek njenega propadanja, ki je bilo sklenjeno v veliki gospodarski krizi v začetku tridesetih let. Z razpadom Avstro-Ogrske je ta industrijska panoga izgubila velik trg in zveze s svojimi podružnicami. Carinske težave pri izvozu slamnikov in tudi z uvozom dela surovin so močno zmanjšale proizvodnjo. Podružnice so se na zahtevo novonastalih držav osamosvojile in nastali so premoženjski spori med solastniki. Tirolski podjetniki so bili zaradi velikih predvojnih naložb zelo zadolženi pri dunajski Credit Anstalt oziroma Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo v Ljubljani. Sredi leta 1919 jih je prizadela tudi uvedba sekvesture. Novim razmeram se niso znali prilagoditi ter so še naprej odbržali velik uradniški in delovodski aparat rojakov.²³ Vse to je omajalo temelje slamnikarske industrije na domžalskem območju.

V sezoni 1918/19 je bilo v domžalskih slamnikarskih tovarnah zaposlenih manj kot 400 delavcev in delavk, v Mengšu pa le še 70. Slamnikarski podjetniki pa so zaradi problemov z

¹⁵ Kobe, n.d., str. 106.

¹⁶ Jože Jenko, Vloga mesta Kamnika in okolice v železniškem omrežju. Kamniški zbornik, VIII, 1962, str. 121–134.

¹⁷ Krajevni leksikon Slovenije, II, Ljubljana 1971, str. 73 in 75.

¹⁸ Bernik, (1923), str. 252; delo slovenskih slamnikarjev v ameriških podjetjih, pa tudi razmere v slamnikarskih tovarnah na domžalskem območju pred prvo svetovno vojno je opisal Ignac Mušič v članku Slamnikarska obrt in slovenski slamnikarji v najstarejšem listu slovenskih delavcev v Ameriki v Glasu naroda, št. 34, 13. 6. do 43, 22. 8. 1963.

¹⁹ Valenčič, Prebivalstvo, str. 65.

²⁰ Glej op. 14; Klobčar, n.d., str. 101–102.

²¹ Arhiv Republike Slovenije (AS), oddelek za novejšo zgodovino, fond Inšpekcije dela, fasc. 2, dopis podjetja 27. 5. 1918.

²² Kobe, n.d., str. 107.

²³ Bernik, (1939), str. 23–26; Kobe, n.d., str. 115–116.

izvozom in pomanjkanja energetskih virov sezono predčasno zaključili.²⁴ Nato so razmišljali o opustitvi proizvodnje v Domžalah in Mengšu ter o osredotočenju slamnikarske industrije v Avstriji. Delavstvo, ki se mu je zaradi omejitve obratovanja gmotni položaj zelo poslabšal, velik del pa je bil tudi brezposeln, je od deželne vlade odločno zahtevalo, da prisili tirolske podjetnike k obnovitvi proizvodnje ter postavi za sekvestre ljudi, ki bodo varovali njegove interese. Podjetniki so zavlačevali z začetkom nove sezone do januarja 1920 tudi zato, da bi se rešili sekvestre.²⁵

Toda proces nazadovanja slamnikarske industrije se je kljub občasnim oblastnim posredovanjem nezadržno nadaljeval. V letih 1922 in 1923 je bilo v treh največjih tovarnah tirolskih podjetnikov v Domžalah zaposlenih na višku sezone okoli 380 delavcev in delavk. Toda ta zaposlitev je bila hudo skržena, saj so izdelale le okoli 200.000 slamnikov ob zmogljivosti 900.000, prav tako pa je tudi mengeška tovarna obratovala le z tretjinsko zmogljivostjo. Izdelavo slamnikov so občutno zmanjšale tudi druge slamnikarske tovarne, prav tako tudi domači obrtniki.²⁶ Delavstvo, sindikalno organizirano v krščanskosocialni Jugoslovanski strokovni zvezi, se je v povojnih letih z meznimi gibanji, tudi s stankami in s številnimi posredovanji pri pokrajinskih oblasteh bojevalo proti slabemu gmotnemu položaju ter samovolji tirolskih podjetnikov pri zaposlovanju in odpustih. Toda zaradi krize slamnikarske industrije so bili uspehi le skromni in mnogi delavci so poiskali zaposlitev v novih tovarnah drugih industrijskih panog.²⁷

Ob razglasitvi Domžal za trg leta 1925 je delovalo naslednjih šest tovarn tirolskih podjetnikov:²⁸ P. Ladstätter in sinovi²⁹, J. Oberwalder³⁰, Bratje Kurzthaler³¹, Mellitzer – Kleinlercher³², Bratje Oberwalder³³ in T. Oberwalder³⁴, manjše tovarniške obrate pa je imelo še pet slovenskih podjetnikov: F. Cerar³⁵, M. Ravnikar³⁶, A. Škrabar³⁷, V. Maček in F. Mazovec. V Mengšu sta bila tedaj še oba že omenjena večja obrata, občasno pa je izdelovalo slamnike tudi nekaj večjih obrtnikov oziroma tovarnarjev (F. in A. Kompare, Hribar in drug).³⁸ Že leta 1927 se je začel proces propadanja slamnikarskih tovarn. Tedaj sta prišli v stečaj Cerarjevo in Mačkovo podjetje, ki sta zaposlovali od 20 do 30 delavcev in delavk, ter prvo tirolsko podjetje (Mellitzer – Kleinlercher). Že leta 1926 je prenehala delovati zadruga Kitarskega društva v Domžalah. Ker tri velika tirolska podjetja (J. Oberwalder, Bratje Kurzthaler iz Domžal in Stemberger – Mellitzer iz Mengša)³⁹ niso mogla plačevati posojil Kreditnemu zavodu, so morala leta 1931 opustiti lastno obratovanje. Na njegovo zahtevo so ga zaradi zmanjševanja režijskih stroškov osredotočila v tovarni J. Oberwalderja v Domžalah. Ustanovila so družbo z omenjeno zavezo, ki se ji je še isto leto pridružilo tudi najstarejše in največje slamnikarsko podjetje P. Ladstätter in sinovi. Tako je nastalo podjetje Tovarne klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger z osnovno glavnico

²⁴ Naša moč, št. 17, 26. 3. in št. 19, 9. 4. 1919.

²⁵ Večerni list, št. 180, 20. 8. 1919 in št. 27, 4. 2. 1920.

²⁶ Podatki o stanju zaposlenosti, obsegu proizvodnje in zmogljivostih so v letnih vprašalnih polah posameznih podjetij in obrtnikov v fondu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo (TOI), fasc. 311/3, 7 v AS; Kobe, n.d., str. 127; ocena F. Bernika v farni kroniki leta 1923 (str. 220) da je bilo tedaj na višku sezone zaposlenih v vseh slamnikarskih obratih 250 delavcev in 600 delavk se zdi previsoka, če število primerjamo s podatki v vprašalnih polah, ki pa niso ohranjene za vsa podjetja.

²⁷ Stiplovšek, n.d., str. 141–145.

²⁸ Domžalec, št. 1, 23. 7. in št. 2, 25. 7. 1925.

²⁹ Sodna dokumentacija o podjetjih je za obravnavano obdobje v fondu Deželnega oziroma Okrožnega kot gospodarskega sodišča v Ljubljani v Trgovskem vpisniku-registru družbenih tvrdk (cit. reg. DT) in posameznih tvrdk (cit. reg. PT) z ustreznimi prilogami, ki ga hrani ZAL. Register družbenih, posameznih in zadržnih tvrdk je tudi v fondu TOI v AS. Za Ladstätterjevo podjetje je dokumentacija v ZAL, reg. DT, A VI 159; v AS, reg. TOI, L V 230.

³⁰ ZAL, reg. DT, I 138; AS, reg. TOI, L I 124 in L IV 165.

³¹ ZAL, reg. PT, I 305; AS, reg. TOI, L II 16.

³² ZAL, reg. DT, I 83; AS, reg. TOI, L I 69, L II 37, L III 242.

³³ ZAL, reg. DT, I 120; AS, reg. TOI, L I 105.

³⁴ AS, reg. TOI, L IV 250.

³⁵ AS, reg. TOI, L III 22.

³⁶ ZAL, reg. PT, A I 86; AS, reg. TOI, L II 316; M. Ravnikar je med prvo svetovno vojno nasledil staro tvrdko A. Jančigaj.

³⁷ AS, reg. TOI, L III 258.

³⁸ AS, fond TOI, fasc. 309/5 in 311/7, vprašalne pole; Kobe, n.d., str. 112–114.

³⁹ ZAL, reg. DT, I 134; AS, reg. TOI, L I 120, L II 124.

240.000 din, od katere je imel Kreditni zavod osnovno vlogo 124.000 din, vsi ostali družabniki pa po 29.000 din.

Posamezna tirolska podjetja so do leta 1935 zaradi prezadolženosti prešla v stečaj, njihovo premoženje pa je prešlo v last Kreditnega zavoda. Tako je nastalo popolnoma slovensko podjetje s poslovodji, ki jih je imenoval Kreditni zavod. Dne 1. 9. 1936 se je podjetje preimenovalo v Universale, tovarna klobukov in slamnikov, družbo z o.z. Tedaj je pet slovenskih podjetnikov vplačalo 500.000 din osnovne glavnice, poslopje in strojna oprema pa so ostala v lasti Kreditnega zavoda.⁴⁰ V tem letu je imelo podjetje okoli 110 zaposlenih, od teh le šest avstrijskih državljanov, njegova proizvodnja pa je bila 38. 876 klobukov in 36.043 slamnikov,⁴¹ kar je bilo komaj desetina zmogljivosti. Dodamo naj še, da je tovarna Universale z razširitvijo proizvodnje še na klobuke prenehala obratovati sezonsko in je nudila svojim zaposlenim zaslužek skozi vse leto.

V obdobju gospodarske krize so propadla vsa velika tirolska slamnikarska podjetja, leta 1932 je prenehala obratovati tudi tovarna bratov Oberwalder. Vzrok za propad tega podjetja, v katerem je bilo tedaj tudi že precej slovenskega kapitala, so bili spori med sorodniki glede premoženja, ki so ga imeli v Domžalah in na Dunaju.⁴² Tirolski podjetniki so se izselili v Avstrijo, v Domžalah pa so se leta 1939 poleg dveh slovenskih slamnikarskih obrtnikov ukvarjali z njo še štirje potomci tirolskih priseljencev. Tedaj sta imela slamnikarska obrata tovarniškega značaja še Matija Ravnikar in Alojz Škrabar, poglavitni nadaljevalec tradicije slamnikarske industrije pa je bilo podjetje Universale, ki je imelo 132 zaposlenih. To podjetje je povečalo izdelavo klobukov (53.770) in klobučarskih tuljcev (87.779), zmanjšalo pa izdelavo slamnikov (29.991). V tem pogledu ga je že presegel edini večji mengeški obrat Slamnikarske in klobučarske zadruga s 40.000 izdelanimi slamniki, v njem pa je bilo tedaj 25 zaposlenih.⁴³ Župnik Franc Bernik je v svoji farni kroniki poudaril, da so Domžale s propadom »svetovnoznane slamnikarske veleindustrije« doživele gospodarske spremembe, »kakor morda noben drug kraj v Sloveniji . . .«⁴⁴

Nastanek novih industrijskih panog

Toda že vzporedno s propadanjem slamnikarskih podjetij so v Domžalah in okoliških krajih nastajali tovarniški obrati novih industrijskih panog. V Preserjah je bila že pred prvo svetovno vojno lesna tovarna Grajsko – kolovške industrije, leta 1920 sta začeli obratovati tovarna kovinskih in lesnih izdelkov Bistra v Domžalah, kasnejša kemična tovarna, in Bonačeva papirnica na Količevem, leta 1923 so bila ustanovljena tri nova pomembna podjetja za proizvodnjo lakov in sanitetnega materiala na Količevem ter za proizvodnjo platnenih izdelkov v Jaršah, s čemer so bili ustvarjeni temelji tekstilne, kemične in papirne industrije. Obrati teh panog so bili po številu zaposlena delavstva in obsegu proizvodnje vodilni na domžalskem območju med vojnama, nastale pa so tudi tovarne nekaterih drugih panog, posamezne tudi na predvojni obrtni tradiciji. Novi obrati so rasli zlasti ob levih in desnih rokavih Kamniške Bistrice oziroma Mlinščah, ki so jim zagotavljale pogonsko moč. Ob tem naj poudarimo, da so novi podjetniki glede proizvodnje dobro preučili slovenski oziroma jugoslovanski trg, da bi se na njem s svojimi artikli uveljavili kot edini oziroma pomembni proizvajalci.

Razvoj novih industrijskih obratov na domžalskem območju bomo ilustrirali le z nekaj pomembnimi podatki, podrobni podatki o nastanku in lastništvu posameznih podjetij, stanju osnovne glavnice in obratnega kapitala ter finančni uspešnosti, o strojni in energetski opremljenosti, o obsegu in vrsti proizvodnje, o prodaji izdelkov in nabavah surovin, o stanju zaposlenosti delavcev in uslužbencev domače in tuje narodnosti ter o njihovih zasluških so v fondu Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. Podatki o sodni registraciji, lastniških spremembah, značaju podjetij, predmetu poslovanja, osnovni glavnici, razmerju med domačim in tujim

⁴⁰ ZAL, reg. DT, C IV 287; AS, reg. TOI, L I 120, L II 124, L VI 161; Kobe, n.d., str. 116–119; Bernik, (1939), str. 26–29.

⁴¹ AS, fond TOI, fasc. 309/12, vprašalne pole.

⁴² Bernik, (1939), str. 28; Jože Oberwalder, 110 let od ustanovitve domžalske slamnikarske tovarna Bratje Oberwalder, Slanik, št. 12, 26. 11. in št. 13, 17. 12. 1992.

⁴³ AS, fond TOI, fasc. 309/4, 7, 8, 10, 11, 12; Bernik, (1939), str. 277 in 284; Kobe, n.d., str. 115 in 122.

⁴⁴ Bernik, (1939), str. 23.

kapitalom ter kadrovskih zadevah so zlasti v fondu Okrožnega gospodarskega sodišča v Ljubljani. Posamezni dokumenti so tudi še v nekaterih podjetjih. Veliko podatkov o njihovem razvoju je v številnih jubilejnih publikacijah in posebnih številkah tovarniških glasil ter v krajevnih zbornikih in kronikah, nekaj pa jih je tudi obdelanih v študijah o posameznih industrijskih panogah na Slovenskem.

Papirniška in grafična industrija

Leta 1913 je Fran Bonač, sin ljubljanskega kartonažnega tovarnarja Ivana Bonača, kupil na Količevem pogoreli mlin z velikim zamljiščem ob Mlinščici. Že tedaj je načrtoval izgradnjo tovarne lepenke, zaradi vojne pa jo je uspel sezidati šele leta 1920. Po nakupu strojev za lepenko je po poskusni proizvodnji leta 1922 steklo redno obratovanje. Tedaj je bilo v tovarni 35 zaposlenih, letna proizvodnja je bila 45 vagonov lepenke, kar je bila polovična zmogljivost. Naslednje leto je dal F. Bonač v okviru podjetja Ljubljanska kartonažna tovarna I. Bonač sin posebej protokolirati podružnico na Količevem. Podjetnik je zelo dobro poznal potrebe jugoslovanskega tržišča, saj je bil tudi dolgoletni predsednik zveze jugoslovanskih proizvajalcev papirja in kartona. S pomočjo bančnega kapitala je uspešno širil proizvodnjo deficitarnih artiklov. Tako je po nakupu rabljenega nemškega stroja začel leta 1924 izdelovati posebne vrste papirja. Proizvodnjo je še povečal po nakupu še drugega papirniškega stroja, ki je začel obratovati leta 1934. Medtem so na Količevem po nabavi prav tako rabljenih strojev iz Nemčije začeli izdelovati karton, ki so ga dotlej v Jugoslavijo uvažali. Do preloma dvajsetih let in tridesetih let je F. Bonač dogradil tovarniške objekte, hidroelektrarne in druge energetske naprave. Že leta 1931 je bilo v koliški tovarni 270 zaposlenih, proizvodnja je narasla na 311 vagonov po 10 ton (65 vagonov papirja, 198 kartona, 48 lepenke). Obratovala je z manj kot polovično zmogljivostjo.

Velika gospodarska kriza proizvodnje ni pomembneje prizadela. Zmanjšalo pa se je število zaposlenih na 191 v letu 1937. V drugi polovici tridesetih let se je Bonačeva papirnica na Količevem uspešno razvijala in leta 1940 je imela 272 zaposlenih, njena proizvodnja je narasla na 828 vagonov, največ kartona (412) in papirja (284), izdelava lepenke se skoraj ni spreminjala (61), začela pa je izdelovati tudi lesovino (71 vagonov). Dodamo naj še, da je tega leta, v okviru podjetja Ljubljanska kartonažna in papirna industrija I. Bonač sin z glavnico 12 milijonov din, po vrednosti vseh objektov in opreme tovarna na Količevem s 56 milijoni din preselila tovarno celozelo v Vidmu z vrednostjo 50 milijonov din in Kartonažno tovarno v Ljubljani z vrednostjo 13 milijonov din.⁴⁵ Poudarimo naj, da je bilo to podjetje v vrhu jugoslovanske papirniške industrije, pri čemer je imela tovarna na Količevem v številnih artiklih odločilen delež, saj je bila za nekatere vrste izdelkov največji, za posamezne pa tudi edini proizvajalec v Jugoslaviji.

Na Viru je Josip Krmpotič leta 1921 ustanovil podjetje Jugoslovanska tovarna kartonažnih in papirnih izdelkov. Obratovati je začelo v prostorih nekdanje slamnikarske tovarne. Ukvarjalo se je tudi s tiskarsko dejavnostjo in zaposlilo okoli 20 delavcev in delavk. Leta 1928 je podjetje propadlo. Zgradbo je nato kupil Franc Kocjančič in jo preuredil v tovarno sanitetnega materiala.⁴⁶

Krmpotičevo grafično dejavnost sta na osnovi njegove koncesije na Viru leta 1928 nadaljevala tiskarja Alojzij Sitar in Peter Veit. Tiskarna Veit in drug, družba z omejeno zavezo z glavnico 30.000 din, je najprej tiskala tiskovine za podjetja na domžalskem območju, po posodobitvi leta 1936 pa je okoli deset zaposlenih opravljalo najbolj zahtevna grafična dela, tudi za Umetniško založbo.⁴⁷

⁴⁵ ZAL, reg. PT, II 81; AS, reg. TOI, I II 181; fond TOI, fasc. 309/1 in 311/6, vprašalne pole; fasc. 313, popis industrije; Krajevni leksikon, str. 635; Jože Šorn, Tovarna papirja na Količevem med leti 1920 in 1960, Kronika XV, 1967, št. 1, str. 23–34; Stane Stražar, Kronika Doba, Ljubljana 1979, str. 131–134; Ljubo Milič, Papirnica Količevo 1920–1975, Tri obletnice Papirnice Količevo, Ljubljana 1975, str. 79–97; isti, 65 let Papirnice Količevo, Papirnica Količevo, Ljubljana 1985, str. 4–44.

⁴⁶ AS, reg. TOI, I III 40; Tosama, glasilo tovarne sanitetnega materiala št. 9, september 1973, str. 3; Stražar, n.d., str. 137.

⁴⁷ ZAL, reg. DT, C III 211; AS, fond TOI, fasc. 309/12, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 622; Stražar, n.d. str. 143–144.

S tiskarskimi stroji, kupljenimi na dražbi Krmpotičevega podjetja, je leta 1929 začela obratovati Misijonska tiskarna v Grobljah s podjetniškim kapitalom 80.000 din. V tridesetih letih je po posodobitvi z avtomatičnimi tiskarskimi stroji in modernimi knjigoveškimi stroji prevzela tiskanje ne le številnih knjig, temveč tudi več nabožnih in političnih časopisov. Leta 1938 je zaposlovala celo 24 tiskarjev, knjigovezov in pomožnega osebja, povprečno pa je imela okoli 15 zaposlenih.⁴⁸ Zaradi moderne strojne opreme je lahko hitro in kakovostno izvrševala naročila ter se je zato uvrstila na pomembno mesto med slovenskimi tiskarnami.

Kemična industrija

Sredi dvajsetih let se je začela na domžalskem območju razvijati tudi kemična industrija. Leta 1924 so lastniki znane tovarne lakov v Gaadenu pri Dunaju zaradi težav pri izvozu tega proizvoda v Kraljevino SHS ustanovili delniško družbo, za katero so pridobili tudi slovenske delničarje. Podjetje Ljudevit Marx z osnovno glavnico 4 milijone din s prevlado avstrijskega kapitala (80%) je v preurejenem mlinu na Količevem začelo s proizvodnjo leta 1925. Tedaj je 14 delavcev proizvedlo 150 ton lakov in oljnatih barv, kar je bilo manj kot polovična zmogljivost. Vodstvene naloge so opravljali avstrijski strokovnjaki. Po adaptaciji in strojni modernizaciji je proizvodnja naraščala do leta 1929, ko je Marxova tovarna zašla v krizo. Proizvodnja je padla s 175 na 100 ton, pet let pa je nato poslovala z izgubo. V drugi polovici tridesetih let se je proizvodnja količinsko in vrednostno iz leta v leto povečevala. Leta 1935 je dosegla 150 ton in vrednost 3,517.000 din, leta 1939 pa 216,6 ton v vrednosti 4,804.337 din. Tedaj je zaposlovala 22 delavcev. Marxova tovarna na Količevem je bila prva pomembna proizvajalka lakov na jugoslovanskem tržišču.⁴⁹

Znatno večji obrat kemične industrije je nastal v Domžalah. Podjetje Bistra, družba z o.z., ustanovljena oktobra 1919 z glavnico 150.000 kron, je nekdani mlin preuredila v tovarno za kovinske in lesne izdelke ter galvanizacijo, ki je začela obratovati v začetku leta 1920. Tri leta kasneje je imela okoli sto različnih strojev, zaposlovala pa je največ 120 delavcev. Ker je sredi dvajsetih let proizvodnja zašla v krizo, jo je vodstvo podjetja konec leta 1926 sklenilo preusmeriti v izdelovanje kemičnih izdelkov. Lastnica Bistre, kemične tovarne olja, lakov in barv, družbe z o.z., ljubljanska Trgovska banka, je leta 1927 pritegnila kot glavnega poslovnega družabnika Franja Medića, že uveljavljenega podjetnika na področju barv in lakov, tretji družabnik pa je bil Fran Vodopivec. Podjetje z osnovno glavnico 240.000 din je že prvo leto uspešno poslovalo. Poleg petih uslužbencev je zaposlovalo še 41 delavcev, ki so proizvedli okoli 200 vagonov različnih barv. Potem ko je Bistra poslovno leto 1929 sklenila z visoko izgubo, je Medić s finančnimi spekulacijami uspel naslednje leto doseči njeno likvidacijo in prodajo svojemu ljubljanskemu podjetju, katerega edini lastnik je bil.⁵⁰

Z vključitvijo v podjetje Medić – Zankl, družbo z o.z., ustanovljenem leta 1919 z osnovno glavnico 200.000 din, se je domžalska kemična tovarna povezala še z drugima dvema tovarnama za proizvodnjo olja, lakov in barv v Ljubljani in Medvodah. Medić je proizvodnjo v posameznih tovarnah smotrno specializiral. Leta 1933 je domžalski obrat tudi uradno protokoliral za tovarniško proizvodnjo. Leta 1935, ko se je proizvodnja po gospodarski krizi spet začela povečevati, je domžalska tovarna proizvedla 499 ton suhih barv in krede v vrednosti 1,356.000 din. Tega leta je podjetje zgradilo tudi nov obrat v katerem je proizvedlo 810 ton škroba in dekstrina v vrednosti 3,308.000 din.⁵¹ Leta 1937 je Franjo Medić z zagrebškim tovarnarjem Viljemom Goldschmiedom (Golikom) ustanovil podjetje Škrob–Dekstrin, združene

⁴⁸ AS, fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 622; Stane Stražar, Na bregovih Bistrice, Od Rodice do Duplice in Radomlje z okolice, Radomlje 1988, str. 795–796, cit. Na bregovih.

⁴⁹ ZAL, reg. DT, B II 181; AS, reg. TOI, L V 25; konvolut 488; fasc. 309/6 in 311/5, vprašalne pole; arhiv podjetja Helios; Spominski zbornik Slovenije 1939, str. 647–648; M. Stiplovšek, Ob petdesetletnici začetka kemične industrije na domžalskem območju, Kemilak, glasilo delovnega kolektiva Helios, št. 5, november 1974; isti in Lado Škrjanec, Od začetkov kemične industrije na domžalskem območju do Združene kemične industrije Helios (1924–1974), 60 let Helios, Domžale, november 1984; Lado Škrjanec, 60 let Heliosa, Helios, tedenski bilten, št. 4, 27. 1. do št. 31, 17. 8. 1984; Stražar, Kronika Doba, str. 141–142.

⁵⁰ ZAL, reg. DT, C I 61; AS, reg. TOI, L III 146, L V 225; fond TOI, fasc. 311/5, vprašalna pola.

⁵¹ ZAL, reg. DT, C I 67; AS, reg. TOI, L III 158, L V 105; fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole; fond TOI, fasc. 348 popis industrije; arhiv podjetja Helios; Krajevni leksikon, str. 624–625; prispevki M. Stiplovška in L. Škrjanca v op. 49.

tvornice, družbo z o.z. z osnovno glavnico 500.000 din, vsak s polovičnim deležem. Po modernizaciji je začela tovarna proizvajati tudi kristalna lepila. Njeno obratovanje je bilo deloma sezonsko in za hitro predelavo krompirja v škrob so vanjo premeščali tudi delavstvo iz obratov za suhe barve. Leta 1939 je bilo v tovarni stalno 23 zaposlenih, ki so proizvedli 1233 ton škroba, dekstrina in lepila.⁵²

Podjetje Medić–Zankl je leta 1937 z izgradnjo še novega tovarniškega poslopja in z novo strojno opremo ustvarilo pogoje za proizvodnjo številnih novih izdelkov. Leta 1939 je bilo v domžalskem obratu zaposlenih 42 delavcev in nameščencev, letna proizvodnja je narasla na 944 ton suhih barv, litopana, minija, glajenke in drugih proizvodov v vrednosti 2,050.000 din.⁵³ Tudi obe domžalski kemični tovarni sta se uspešno uveljavili na jugoslovanskem tržišču in bili edini proizvajalki nekaterih proizvodov.

Proizvodnja zemeljskih barv je imela dolgo tradicijo v Selu pri Ihanu. Tu so že leta 1879 Pevčev mlin preuredili za mletje zemeljskih barv. Po daljši prekinitvi je podjetje Jerka, družba z o.z. z osnovno glavnico 240.000 din, obnovilo proizvodnjo suhih barv, veliko surovin pa je dobilo iz bližnje okolice. S povečanjem tovarniških prostorov in novo strojno opremo je proizvodnja narasla na 65 do 75 ton zemeljskih barv in 300 ton mletih kamenin, zaposlenih pa je bilo od 15 do 20 delavcev. Tudi v Grčarjevem mlinu so od konca 19. stoletja mleli fasadne barve.⁵⁴

Že v drugi polovici 19. stol. so začeli na Moravškem kopati kremenčev pesek, ki so ga po dograditvi železniške proge začeli voziti na domžalsko postajo, odtod pa v železarne in steklarne. Med vojnama se je s pridobivanjem in prodajo peska ukvarjalo nekaj manjših podjetnikov in trgovcev, med katerimi sta se v tridesetih letih najbolj uveljavila Ignac Tomc iz Moravč in Mihael Osolin iz Domžal. Ta je leta 1934 edini posebej registriral trgovino z livarskim in kremenčevim peskom, ga začel tudi izvažati v tujino in dvignil proizvodnjo na dva do tri vagona dnevno, v Jaršah pa je v svojem mlinu uredil tudi pralnico in sušilnico peska.⁵⁵

Ljubljanska delniška družba zdravnikov in farmacevtov, ki je leta 1920 ustanovila vele-drogerijo Salus, je začela leta 1935 v Mengšu v lastni tovarni s proizvodnjo farmacevtskih in kemičnih izdelkov za jugoslovansko tržišče. Delniško glavnico je nato povečala od 1, 250.000 din na 2,000.000 din. Leta 1937 je bilo v mengeškem obratu zaposlenih 12 nameščencev in 19 delavcev.⁵⁶

Tekstilna industrija

Leta 1923 so bili postavljeni temelji za razvoj tekstilne industrije, ki je postala po številu zaposlenega delavstva vodilna panoga na domžalskem območju. Tega leta so na pogorišču mlina v Jaršah njegov lastnik Peter Majdič in trije nemški družabniki zgradili tovarno Industrije platnenih izdelkov (Induplati). Tuji družabniki so vložili v družbo z o.z. tri četrtine osnovne glavnice. Sprvo so vsi družabniki vložili 1,5 milijona din, celotno osnovno glavnico 6 milijonov din pa so vplačali pet let kasneje. Tedaj je razmerje deležev F. Majdiča in treh tujih družabnikov – Sudetskih Nemcev (J. Kluge, E. Regenhart in R. Siegel) ostalo nespremenjeno. Potem ko so ti iz svojih tovarn v ČSR pripeljali rabljene tkalske stroje, je tovarna marca 1924 začela obratovati. Prvo leto je v tkalnici dobilo zaposlitev okoli 50 delavcev in delavk, na vodstvenih mestih pa je podjetje zaposlilo predvsem inozemske strokovnjake. Do leta 1928 je podjetje širilo obrate, strojno opremo in energetske vire ter razvijalo proizvodnjo novih vrst platnenih izdelkov posebej tudi za vojaške dobave. Leta 1931 je bilo v Induplati

⁵² ZAL, reg. DT, C V 201; AS, fond TOI, fasc. 309/11, vprašalne pole.

⁵³ AS, fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole.

⁵⁴ ZAL, reg. DT, C IV 138; AS, reg. TOI, L IV 129, L VI 53; fond TOI, fasc. 309/4, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 624; Stane Stražar, Svet pod Taborom, kronika Ihana, 1974, str. 199–203; isti Petindvajset let delovne organizacije Termit, Domžale 1985, str. 3–10.

⁵⁵ ZAL, reg. PT, L III 85; AS, fond TOI fasc. 311/2, vprašalna pola; Stane Stražar, Moravska dolina, 1979, str. 571–574; isti, n.d. v op. 54, str. 22–25.

⁵⁶ ZAL, reg. DT, B I 145; AS, reg. TOI, L III 219, L V 144; fond TOI, fasc. 309/10, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 625.

zaposlenih že 270 delavk in 54 delavcev, ki so v prvi polovici leta proizvedli okoli 600.000 m različnega platnenega blaga.

Tudi jarška tovarna je nato v času gospodarske krize proizvodnjo hudo omejila, občasno celo prekinila, odpustila več desetih delavcev in skrajšala delovni čas. Leta 1934, ko se je začela proizvodnja spet normalizirati, je umrl P. Majdič. Tedaj so njegov delež prevzeli štirje dediči. Ob pomoči ljubljanskega Kreditnega zavoda se je v tem letu podjetje preoblikovalo v delniško družbo z 10 milijoni din osnovne glavnice, pri čemer je razmerje tujega in domačega kapitala ostalo nespremenjeno. V drugi polovici tridesetih let je podjetje nadaljevalo z izgradnjo novih obratov in adaptacijami, posebno pomembna je bila zgraditev predilnice leta 1937, ter jih opremilo z uvoženimi stroji. Na Hrvaškem je kupilo tudi lanarno. Do leta 1939 je število zaposlenih naraslo na 540 delavk in 119 delavcev ter 24 uslužbencev, proizvodnja pa je bila 2.176.892 m blaga in 6833 šokov lana, obratni kapital pa je narasel na 25.593.295 din. Iz poročil o plačevanju pridobinskega davka se vidi, da se je dobiček v drugi polovici tridesetih let skoraj osemkrat povečal.⁵⁷ Tako so se pričakovanja tujih delničarjev, ki so se odločili za vlaganje kapitala zaradi cenene delovne sile in ugodnih prodajnih možnosti, izpolnila. Tovarna Induplati je bila za nekatere izdelke najpomembnejši proizvajalec na jugoslovanskem trgu, velik del proizvodnje pa je prodala vojski.

Tudi Franc Kocjančič je dobro preučil potrebe jugoslovanskega trga in se odločil za ustanovitev obrata za izdelavo sanitetnega materiala, ki ga je Jugoslavija pretežno uvažala. Podjetje Kocjančič in drug, izdelava vate in vsakovrstnih obvez, družbo z o.z. z osnovno glavnico 120.000 din, je bilo protokolirano marca 1923. Za manjšim skladiščnim obratom v Ljubljani je Kocjančič, tedaj tudi ravnatelj Bonačeve papirnice, pridobil manjši prostor v njej ter tako na Količevem začel s proizvodnjo obvez in vate. Leta 1928 je zaposloval 12 delavk in tri delavce, letna proizvodnja pa je znašala do 300.000 kosov obvez in do 200.000 paketov gaze in vate. To leto je bilo prelomno v razvoju podjetja, ko je kupilo na Viru zgradbo opuščene tiskarne in si nato z njeno prezidavo ustvarilo pogoje za razširitev proizvodnje. V adaptacijo in strojno opremo je bilo vloženih 1,7 milijonov din, glavni družabniki podjetja pa sta bili še Kocjančičeva žena in sestra. Podjetje je od srede tridesetih let izboljševalo strojno opremo, v prostorskem pogledu pa je bila pomembnejša ureditev nove belilnice v Mekinjah in tik pred vojno nova razširitev obrata na Viru. Do tedaj se je število zaposlenih dvignilo na okoli sto, vrednost proizvodnje pa je znašala od 1,4 do 1,8 milijona din. Podjetje je tudi finančno uspešno poslovalo, še posebej zaradi dobav sanitetnega materiala za vojaške potrebe.⁵⁸

V Domžalah in Mengšu je bilo med vojnami, zlasti v tridesetih letih, nekaj večjih tekstilnih obrtnih obratov. Že iz predvojnega obdobja je nadaljevala obratovanje vrvarna Josipa Adamiča, ki je imela do deset zaposlenih.⁵⁹ Konec tridesetih let so bili v Domžalah še štirje večji tekstilni obrati,⁶⁰ med katerimi je bil Idealteks registriran kot družba z o.z. in je imel okoli deset zaposlenih.⁶¹ V Mengšu je podjetnik Ivan Kanc leta 1933 začel v prostorih nekdanje pivovarne⁶² s proizvodnjo trakov in elastike. Z nabavo novih strojev je proizvodnjo pozamenterije stalno povečeval in leta 1941 je imel zaposlenih 19 delavcev in delavk.⁶³ Leta 1937 je v Mengšu stekla tudi proizvodnja filca. Podjetje skupine družabnikov je naslednje leto dobilo naziv Jugofilc, prva jugoslovanska tovarna filca. Leta 1939 je bilo v njej 31 zaposlenih, proizvodnja pa je bila 30.000 kg klobučevine oziroma filca.⁶⁴

⁵⁷ ZAL, reg. DT, C II 88, B 309; AS, reg. TOI, L IV 200, L VII 61.; fond TOI, fasc. 309/4 in 311/8, vprašalne pole; fasc. 313, popis industrije; Krajevni leksikon, str. 642–643; 30 let Induplati Jarše, Ljubljana 1953; France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana 1976, str. 126–127; Konoplan, glasilo delovne organizacije Induplati Jarše, poseb. št., september 1983; Stražar, Na bregovih, str. 778–183; ta avtor je tudi ugotovil, da je tovarna začela obratovati marca 1924 in ne septembra 1923 kot je zapisano v drugi literaturi.

⁵⁸ ZAL, reg. DT, C II 61; AS, reg. TOI, L IV 131, L IV 179; fond TOI, fasc. 309/5 in 311/8, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 643; Stražar, Kronika Doba, str. 136–137; Tosama, št. 9, september 1973; Kresal, n.d., str. 127.

⁵⁹ AS, fond TOI, fasc. 309/1 in 311/2, vprašalne pole.

⁶⁰ Bernik, (1939), str. 284.

⁶¹ AS, reg. TOI, L VII 196, L VII 216; fond TOI, fasc. 309/7, vprašalna pola.

⁶² Mihael Stare je zgradil pivovarno leta 1818 in obratovala je do prve svetovne vojne. Zaposlovala je okoli 50 delavcev in je slovela po kakovostnem pivu. Med vojnami sta bila v njenih prostorih še obrata za izdelavo parketov in proizvodnjo kvasa (Mihelčič, n.d., str. 79).

⁶³ AS, fond TOI, fsc. 309/5; gradivo v podjetju Trak Mengeš.

⁶⁴ ZAL, reg. DT, C II 166; AS, reg. TOI, L IV 307; fond TOI, fasc. 309/4, vprašalna pola.

Usnjarsko-galanterijska industrija

S propadom slamninarskih podjetij je povezan nastanek dveh velikih usnjarsko-galanterijskih obratov v Domžalah. Podjetje banatskega Nemca Franca Zorna, ustanovljeno leta 1923, od leta 1926 kot družba z o.z., je leta 1937 kupilo opuščeno Ladstätterjevo tovarno. Po adaptaciji je avgusta 1938 preneslo v Domžale svoj ljubljanski obrat ter razširilo proizvodnjo tudi na izdelovanje kovčkov. V Ljubljani je imelo 47 zaposlenih, v Domžalah pa se je njihovo število v sezoni, ko so izdelovali tudi šolske torbice, podvojilo na okoli sto. Po preselitvi v Domžale je podjetje povišalo tudi osnovno glavnico s 50.000 din na 500.000 din, vrednost obratnega kapitala pa je bila 2,7 milijona din. Leta 1939 je izdelalo 20.000 kovčkov, 67.000 različnih torbic, 7000 aktovk in nahrbtnikov, ter nekaj desetstisoč drobnih izdelkov.⁶⁵ Podjetje se je razvilo v največji obrat usnjarsko-galanterijske stroke v Jugoslaviji.

Iz Zornove tovarne so leta 1939 odšli trije bratje Okršlar in odprli samostojne obrtne delavnice drobne usnjarske galanterije. Brata Tone in Vinko Okršlar sta v pritličju nekdanje slamninarske tovarne Mellitzer – Kleinlercher pozimi 1939/40 uredila tovarniško izdelovanje drobne galanterije in zaposlilo do 50 delavcev in delavk, starejši brat Matevž pa je odprl svoj obrat v Ljubljani. Brata Okršlar sta še pred začetkom vojne začela graditi tovarno.⁶⁶

V obdobju med obema vojnama je bila na domžalskem območju razvita usnjarska obrt, ki je bila povezana z galanterijsko proizvodnjo. V obrat tovarniškega značaja je prerasla Pollakova usnjarna v zgradbi nekdanje energetske centrale Ladstätterjeve slamninarske tovarne. Podjetje je bilo registrirano 1933 za izdelavo usnja in usnjenih izdelkov. Z redno proizvodnjo je začelo dve leti kasneje, konec tridesetih let pa je bilo v njej 29 zaposlenih.⁶⁷

Lesna industrija

Največji obrat te panoge je bila lesna tovarna v Preserjeh. Kolovški graščak Feliks Stare je že leta 1896 ustanovil podjetje: posestvo Kolovec in lesna industrija Jarše pri Mengšu, ki se je leta 1919 preimenovalo v Grajsko-kolovško industrijo Feliks Stare. Podjetnik je v Preserjeh ob Mlinščici zgradil žago in manjši tovarniški obrat, ki ga je kmalu razširil in uredil tudi energetske vire. Pred prvo svetovno vojno je bilo v tovarni zaposlenih okoli 30 delavcev, ki so izdelali letno 70 vagonov zabojev, po njej pa se je zaposlitev začasno zmanjšala na 18 delavcev, proizvodnja pa na 40 vagonov lesnih izdelkov, kar je bilo manj kot polovična zmogljivost. V začetku dvajsetih let je bila tovarna znova razširjena in modernizirana, proizvodnjo pa je razširila še na lesene transmisijske jermenice. Občasno je podjetje prihajalo v krizo in zaradi finančne stiske se je leta 1932 preoblikovalo v družbo z o.z., ki je leta 1940 tovarno prodala. V novo družbo z o.z. je šest družabnikov vplačalo 1.450.000 din osnovne glavnice. V tridesetih letih je bilo v tovarnah zaposlenih 50 do 90 delavcev, proizvodnjo je razširilo še na nove izdelke (ležalne stole in druge) ter jih začela izvažati tudi v tujino.⁶⁸

Na domžalskem in mengeškem območju je bila zelo razvita žagarska in mizarska obrt, v večji obrat lesne stroke pa se je razvila tovarna parketov Alojza Kanca, ki je začela obratovati leta 1928 z glavnico 500.000 din in 15 zaposlenimi, leta 1938 pa je število delavcev naraslo na 21.⁶⁹

Industrija gradbenega materiala

V Mengšu, ki je bil znano središče pečarske obrti, je Mihael Stare že leta 1834 ustanovil opekarno in jo pred prvo svetovno vojno moderniziral. Leta 1920 je bilo, že po začetku obratovanja, registrirano novo podjetje Milan Jenčič in drug, opekarna Mengeš. V tridesetih letih je zaposlovala od 40 do 50 delavcev, ki so izdelali do 1 milijon kosov zidne in strešne opeke.⁷⁰

⁶⁵ ZAL, reg. DT, C III 29; AS, reg. TOI, L V 77; fond TOI, fasc. 309/13 vprašalna pola; Krajevni leksikon, str. 649; Tone Okršlar, ustni vir.

⁶⁶ Gradivo pri Tonetu Okršlarju in ustno pričevanje podjetnika.

⁶⁷ ZAL, reg. PT, L IV 74; AS, fond TOI, fasc. 309/8, vprašalna pola; Franc Bolhar, Od slame do usnja, Zbornik Tehnične srednje šole v Domžalah, 1959.

⁶⁸ ZAL, reg. PT, A VII 112, reg. DT, C V 311; AS, reg. TOI, L II 52; fond TOI, fasc. 311/3, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 631; Stražar, Na bregovih, str. 768–772.

⁶⁹ AS, fond TOI, fasc. 348, seznam industrije po srezih; fasc. 309/5, vprašalna pola.

⁷⁰ ZAL, reg. DT, A III 135; AS, reg. TOI, L III 236; fond TOI, fasc. 309/4, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 618.

Tudi v Radomljah je imelo izdelovanje opeke tradicijo že iz časa pred prvo svetovno vojno, ko je zaradi bogatih zalog gline delovalo več manjših opekarn. Začetek večjega podjetja sega v leto 1906, ko so trije podjetniki zgradili opekarno in jo po vojni modernizirali. Opekarna Pavlin – Šraj Radomlje, družba z o.z., takšen je bil uraden naziv podjetja od leta 1926, je imela konec tridesetih let od 30 do 40 zaposlenih, ob višku sezone tudi okoli 60, ki so izdelali do 900.000 kosov različne opeke.⁷¹

Živilska industrija

Pred prvo svetovno vojno so bile Domžale z okolico eno od štirih središč mlinarske industrije na Slovenskem, ki pa je zaradi novih državnih meja in konkurence vojvodinskih mlinov po njej zelo upadla.⁷² Prav v opuščenih mlinih je nastalo po vojni nekaj novih tovarniških obratov. Toda mlinarska obrt je tudi v tem obdobju ostala zelo močna, kar ilustrira podatek, da je bilo leta 1927 v brdskem sodnem okraju, t.j. približno na območju sedanje domžalske občine 61 mlinov,⁷³ samo v Domžalah so bili konec tridesetih let štirje veliki valjčni mlini,⁷⁴ medtem ko sta Majdičev mlin na Viru in Nastranov mlin na Homcu prešla na industrijsko proizvodnjo. Franc Majdič je kupil star kmečki mlin že leta 1877 in ga kmalu začel modernizirati, še večje posodobitve in razširitve pa je izvedel njegov naslednik v času med vojnami. Leta 1939 je zaposloval 18 mlinarjev, proizvodnja pa je bila 219 vagonov mlevskih izdelkov.⁷⁵ Konec tridesetih let je F. Majdič sosednji opuščen mlin na Viru preuredil v oljarno in jo opremil s stiskalnicami, toda proizvodnja je stekla šele po vojni.⁷⁶

Drugi industrijski mlin je zgradil, prav tako na mestu starega kmečkega mlina, Ivan Nastran na Homcu. Po opremljenosti je bil med najsodobnejšimi v Jugoslaviji. Leta 1938 je bila njegova letna proizvodnja 380 vagonov mlevskih izdelkov, zaposloval pa je okoli 20 mlinarjev.⁷⁷

Leta 1933 je začelo obratovati v bivši mengeški pivovarni manjša tovarna kvasa Alojza Kanca, ki je zaposloval okoli 15 delavcev.⁷⁸

V sedanji domžalski občini so bili torej med vojnami le trije manjši industrijski obrati živilske panoge, četrti pa je bil pripravljen za obratovanje.

Velike posledice industrializacije

Za razmah industrije na domžalskem območju po prvi svetovni vojni je značilno, da je do konca tridesetih let nastalo okoli 30 tovarniških obratov kar osmih panog, medtem ko je pred letom 1918 povsem prevladovala le slamninarska industrija. To je bilo pomembno tudi v tem pogledu, da industrijsko gospodarstvo ni bilo več odvisno le od konjunktura ene panoge. Če izvzamemo slamninarsko industrijo, so se vsa velika podjetja, razen v času velike gospodarske krize, uspešno razvijala. Med oblikami podjetij so prevladovala družbe z omejeno zavezo, redke so bile delniške družbe, nekaj pa je bilo tudi posameznih tvrdk. Nemški kapital je prevladal le v dveh podjetjih, vsa druga pa so bila v rokah domačih podjetnikov. Družbena oziroma delniška podjetja so si prizadevala pridobiti nove partnerje in s povečanimi osnovnimi glavicami ter obratnimi sredstvi stalno izboljševati prostorske, strojne, energetske in druge pogoje za razširitev proizvodnje. Ob tem naj poudarimo, da so domači in tuji podjetniki pred začetkom obratovanja svojih tovarn dobro preučili potrebe slovenskega in celotnega jugoslovanskega trga ter da so jim prilagajali tudi uvajanje novih proizvodov. Za veliko izdelkov so bila podjetja v sedanji domžalski občini pomembna, za posamezne pa tudi edini

⁷¹ ZAL, reg. DT, A I 72; AS, reg. TOI, L II 128; fond TOI, fasc. 309/8, vprašalne pole; Stražar, Na bregovih, str. 707–711.

⁷² Novak, n.d., str. 88.

⁷³ Majda Žontar, Mlini na Gorenjskem, katalog razstave, Kranj 1974, str. 25.

⁷⁴ Bernik, (1939), str. 278.

⁷⁵ AS, reg. TOI, L II 79; fond TOI, fasc. 309/6, vprašalne pole; Krajevni leksikon, str. 652; Stražar, Kronika Doba, str. 139–141.

⁷⁶ Stražar, Kronika Doba, str. 139; 60 – let Heliosa, cit. izd.

⁷⁷ ZAL, reg. PT, C V 160; AS, fond TOI, fasc. 309/7, vprašalna pola; Krajevni leksikon, str. 652; Stražar, Na bregovih, str. 749–751.

⁷⁸ ZAL, reg. PT, A VII – 240; AS, reg. TOI, L IV 120; fond TOI, fasc. 309/5, vprašalna pola; Krajevni leksikon, str. 650.

jugoslovanski proizvajalec. Manjši del proizvodnje so nekatera podjetja tudi izvažala, precej pa jih je bilo glede surovin navezanih na uvoz. Podjetja so uvažala tudi precej rabljene strojne opreme, s katero so si prizadevala uvajati novo proizvodnjo ali pa jo povečevati.

Vsa današnja velika podjetja v domžalski občini so imela večje ali manjše tovarniške obrate že v času med vojnama. Nadaljevalka nekdanje slamnikarske industrije je tovarna Univerzale, industrija oblačil, v Mengšu pa je dolgo obratovala zadruga Slamnik. Tradicijo papirniške industrije nadaljuje Papirnica Količevo. Podjetje Helios je združilo predvojne obrate za proizvodnjo lakov, barv in škroba iz Domžal in Količevega ter oljarno z Vira. Podjetje Termit je prevzelo peskokopec v Moravčah in obrat v Selu pri Ihanu. Ljubljanski Lek ima pomemben obrat v Mengšu. V tekstilni industriji so danes pomembna podjetja Induplati v Jaršah in Tovarna sanitetnega materiala Tosama na Viru ter Tovarna trakov in elastike Trak in Tovarna filcev v Mengšu. Usnjarsko-galanterijske obrate je po vojni združila Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov Toko, pa tudi usnjarna je delovala še daljše obdobje. Lesno industrijsko podjetje Radomlje je po vojni razširilo Staretov obrat. Po letu 1945 sta dolgo obratovali tudi obe opekarni v Mengšu in Radomljah. Obrati mlinске industrije so se vključili v podjetje Žito v Ljubljani, po vojni pa je dalj časa obratovala tovarna kvasa v Mengšu. Leta 1946 je začelo z izdelavo glasbil v nekdanji mengeški slamnikarski tovarni novo podjetje Melodija.

Uspešen razvoj industrializacije je vplival tudi na razmah obrtnih dejavnosti in trgovine, v Domžalah pa je leta 1926 odprla svojo podružnico Komercialna banka, d.d. iz Zagreba z osnovno glavnico 5.000.000 din,⁷⁹ ves čas med vojnama pa je delovala tudi zadružna Hranilnica in posojilnica.⁸⁰ V obdobju med vojnama je bilo registriranih v domžalski občini 614 obrti,⁸¹ med katerimi pa so nekatere obratovale le kratek čas. Hkrati z industrijsko rastjo so Domžale postale tudi obrtni center. Leta 1939 je bilo v Domžalah 109 različnih obrti, 22 gostinskih lokalov ter 49 trgovin in prodajaln.⁸² Med vojnama je bil v trgovini s kmetijskimi pridelki vodilni Kamnik, »za drugo pa so bile pomembnejše Domžale«.⁸³

Pospešeno rast industrije in obrti je spremljalo tudi povečanje prebivalstva domžalske občine (1910. leta 19.234 ljudi, 1931. leta 20.150 in 1948. leta 22.598 ljudi), ki pa ni bilo enakomerno na posameznih območjih. V tridesetih letih so začela naglo naraščati naselja ob tovarnah. Za razliko od predvojnega osredotočenja slamnikarskih tovarn le v Domžalah in Mengšu so novi tovarniški obrati med vojnama začeli nastajati tudi v širši okolici. Delavci, ki so bili vezani na tovarniški zaslužek in niso imeli svoje zemlje, so se postopoma s svojimi družinami selili v kraj svoje zaposlitve ali njegovo bližino. Zato je prebivalstvo zahodnih območij sedanje domžalske občine pospešeno naraščalo. To se kaže zlasti v statistiki leta 1948, medtem ko so kmetijski predeli demografsko stagnirali ali upadali. V ilustracijo rasti prebivalstva v krajih z razvito industrijo naj navedemo podatke, da je bilo leta 1910 v Domžalah 1960 ljudi, leta 1948 pa 3231, na Količevem je v istem obdobju prebivalstvo naraslo od 154 na 447 ljudi, na Viru od 303 na 598, v Zg. Jaršah od 54 na 141, v Radomljah od 344 na 461, v Mengšu od 1454 na 2115 itn.⁸⁴ V teh krajih se je tudi naglo povečalo število stanovanjskih zgradb in tako je prišlo tudi do pomembnih sprememb na urbanističnem področju.

Samo v industrijskih obratih, ki smo jih navedli, je bilo zaposlenih konec tridesetih let nad 1800 delavk in delavcev. Že v začetku tridesetih let je imelo ožje domžalsko območje nad 50% delež prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti (trg Domžale 55,4%, Jarše 58,6% in Vir 62%), od 40 do 50% delež pa so imele tedanje mejne občine tega izrazito industrijsko-obrtnega območja (Radomlje, Dob, Homec, Mengeš).⁸⁵

⁷⁹ ZAL. reg. DT. B III 7.

⁸⁰ Bernik, (1923 in 1939), str. 209–212 in 226–229.

⁸¹ Klobčar, n.d., str. 69; Stane Stražar je v navedenih šestih obsežnih knjigah, kar je izjemen dosežek v slovenskem krajevnem zgodovinoписju, podrobno obdelal tudi razvoj obrti na vseh območjih sedanje domžalske občine, razen v Domžalah in okolici, in tako le še sedanje občinsko središče z okolico čaka na celovit zgodovinski oris v posebnem delu. Za objavo v načrtovanem Zborniku občine Domžale II je napisal Tone Ravnikar članek Obrtna dejavnost v Domžalah in Mengšu. Pok. Ravnikar je zbral tudi veliko dokumentarnega gradiva za zgodovino domžalskega območja, posebej za razvoj slamnikarske industrije in obrti.

⁸² Bernik, (1939), poimenski seznam je na str. 268–286a.

⁸³ Klobčar, n.d., str. 82.

⁸⁴ Podrobnejši podatki za posamezna naselja so v Krajevnem leksikonu Slovenije, str. 73–77.

⁸⁵ Klobčar, n.d., str. 101–102.

Ob ugotovitvi, da je industrializacija povzročila velike socialne spremembe, je treba opozoriti, da število zaposlenih pred prvo svetovno vojno in konec tridesetih let ni povsem primerljivo. Delo v slavnikiarskih tovarnah je bilo sezonsko, medtem ko je bila zaposlenost delavstva v novih industrijskih panogah celoletna. Delo v novih tovarnah je iskal zlasti vaški proletariat in tisti, ki so imeli premalo zemlje za preživljanje svoje družine, medtem ko so se v slavnikiarski industriji zaposlovali tudi iz premožnejših družin in iskali le dodatni vir zaslužka. Postopoma so se povečevale vrste pravega industrijskega delavstva, ki je bilo navezано le na tovarniški zaslužek. To se je bilo tudi iz eksistenčnih vzrokov prisiljeno z organiziranim sindikalnim bojem boriti za boljši socialnoekonomski položaj, prelomnica v organiziranju sindikatov pa je bila sredina tridesetih let. Tedaj se je velika večina delavstva vključila v krščanskosocialistične organizacije Jugoslovanske strokovne zveze, ki so uspele z meznimi gibanji, tudi s stavkami, in s posredovanji izbojevati delavstvu boljše gnotne in delovne pogoje s sklepanjem kolektivnih pogodb s podjetniki.⁸⁶

Industrializacija v obdobju med vojnama je velika prelomnica v gospodarskem in socialnem razvoju domžalskega območja oziroma zahodnih predelov sedanje domžalske občine, njena intenzivnost pa jih je v kratkem času uvrstila med industrijsko razvite dele Slovenije. Tedaj so bili postavljeni temelji za naglo rast številnih podjetij različnih industrijskih panog⁸⁷ in za v slovenskem okviru izjemni vzpon obrti v Domžalah, Mengšu in njuni okolici v desetletjih po drugi svetovni vojni.

⁸⁶ M. Stiplovšek, Delavsko gibanje na domžalskem in kamniškem območju v letih 1934–1941, Mengeški zbornik, II, 1969, 1. zv., str. 30–55 in članek v Zborniku občine Domžale, 1979, str. 131–149.

⁸⁷ Karel Kušar, Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine, Zbornik občine Domžale str. 323–369. Prof. Kušar je bil kot predsednik Skupščine občine Domžale med poglavitnimi pobudniki za organizacijo posebnega posveta o zgodovini domžalske občine. Kmalu po njegovi nenadni smrti so Sekcija za krajevno zgodovino Zveze društev zgodovinarjev Slovenije, Skupščina občine in občinska Kulturna skupnost 10. junija 1987 priredili v Domžalah simpozij o zgodovini domžalske občine in o perečih problemih slovenskega krajevnega zgodovinopisja. Več referatov je bilo nato objavljenih v Zgodovinskem časopisu in Kroniki.

Zusammenfassung

DER VERFALL DER STROHHUTINDUSTRIE UND DIE ENTWICKLUNG ANDERER INDUSTRIEZWEIGE IM RAUM DOMŽALE (DOMSCHALE) 1919-1941

Miroslav Stiplovšek

Domžale und das benachbarte Mengeš (Mannsburg) waren in den Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg europaweit bekannte Zentren der Strohhutindustrie, in der Tiroler Unternehmer die führende Rolle innehatten. Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts stieg die Zahl von Industrie- und größeren Gewerbebetrieben auf ungefähr 25 an mit circa 1000 Saisonarbeiter und -arbeiterinnen. Im Zeitabschnitt zwischen der Gründung des jugoslawischen Staates bis zur großen Wirtschaftskrise, verfiel die Strohhutindustrie rasch, parallel dazu entstanden im Raum Domžale neue Industriebetriebe neuer Industriezweige. Die Gründung von Industrieunternehmen wurde durch günstige Energieversorgung und Verkehrslage sowie zahlreiche Arbeitskräfte mit Erfahrung auf dem Gebiet der Industrieproduktion begünstigt.

In den zwei Jahrzehnten der Zwischenkriegszeit entstanden in Domžale und in den umliegenden Ortschaften sowie in Mengeš ungefähr dreißig Fabriken der Bekleidungs-, Papier-, Chemie-, Textil-, Leder- und Galanteriewaren-, Holz-, Bau- und Lebensmittelindustrie. Allein in den Fabriken von acht Industriezweigen waren über 1800 Arbeiter und Arbeiterinnen beschäftigt. Alle heutigen Großunternehmen in Domžale und Mengeš sowie in ihrer Umgebung beruhen auf größeren oder kleineren Industriebetrieben der Zwischenkriegszeit. Einige Unternehmen (z.B. die Farbenfabrik Medic-Zankl, die Hut- und Strohhutfabrik Universale, die Ledergalanteriewarenfabrik von Zorn und Okršlar in Domžale, die Papierfabrik von Bonač und die Lackfabrik von Marx in Količevo, die Industrie der Leinenwaren in Jarše, die Sanitätsmaterialfabrik von Kocjančič in Vir, die großen Mühlen an der Kamniška Bistrica, die Fabrik Lek und einige andere Betriebe in Mengeš) setzten sich mit ihren Erzeugnissen auf dem slowenischen und jugoslawischen Markt durch. Die erfolgreiche Industrialisierung begünstigte auch die Entwicklung von Gewerbe und Handel. Im engeren Domžale-Raum waren in Industrie und Gewerbe über 50% der Bevölkerung beschäftigt. So erlebte Domžale mit Umgebung in der Zwischenkriegszeit so große wirtschaftliche und soziale Veränderungen wie kaum ein Gebiet in Slowenien. Die intensive Industrialisierung ordnete den westlichen Teil der heutigen Gemeinde Domžale im behandelten Zeitraum zu den entwickelten Industriegebieten Sloweniens.